

УДК 811. 161. 2'282

*Лариса Кардаш,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)*

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА СПАДЩИНА ВЧЕНИХ ДІАСПОРИ

Переселення громадян за кордон та створення діаспор за межами батьківщини зумовлено різними причинами. Серед них і необхідність втечі від труднощів соціально-економічного життя, релігійних утисків, колонізація територій, геополітичні зміни тощо.

Аналіз діяльності закордонного українства підтвердив, що за будь-яких умов здійснюються культурні заходи, відкриваються цільові клуби, налагоджуються зв'язки з державними та громадськими організаціями тощо.

У статті проаналізовано праці Івана Зілинського й Олекси Горбача в галузі української діалектології, які є важливими для осмислення та систематизації української діалектології та мовознавства взагалі; зроблено висновок про актуальність та значення таких досліджень для теорії і практики ареальної лінгвістики.

***Ключові слова:** мовознавство, діалектологія, діаспора, говірка, мовна границя, діалектологічна карта, міждіалектна взаємодія, арго, говіркові*

комплекси, самоідентичність, топоніми, діалектна антропонімія й акцентологія, етнографія, філологія, фонетика.

Переселение граждан за границу и создание диаспор за пределами родины обусловлено различными причинами. Среди них и необходимость бегства от трудностей социально-экономической жизни, религиозных притеснений, колонизация территорий, геополитические изменения и тому подобное.

Анализ деятельности зарубежного украинства подтвердил, что при любых условиях осуществляются культурные мероприятия, открываются целевые клубы, налаживаются связи с государственными и общественными организациями и тому подобное.

В статье проанализированы труды Ивана Зылинского и Алексея Горбача в области украинской диалектологии, которые являются важными для осмысления и систематизации украинской диалектологии и языкознания вообще; сделан вывод об актуальности и значении данных исследований для теории и практики ареальной лингвистики.

Ключевые слова: *языкознание, диалектология, диаспора, говор, языковая граница, диалектологическая карта, междиалектное взаимодействие, аргот, комплексы наречий, самоидентичность, топонимы, диалектная антропонимия и акцентология, этнография, филология, фонетика.*

The resettlement of citizens abroad and the formation of Diasporas outside of the motherland have been caused by various reasons. Among them is the need to escape from a difficult socio-economic life, religious oppressions, a colonization of areas, geopolitical changes and so on.

The analysis of foreign Ukrainians has confirmed that cultural events are made in any conditions, target clubs are opened, relationships with government and non-governmental organizations are improved, etc.

The works of Ivan Zilynskyi and Oleksa Horbach in the branch of Ukrainian dialectology were analysed in the article; in general, they are important for the understanding and systematization of Ukrainian dialectology and linguistics. The conclusion about actuality and importance of these researches for the theory and practice of areal linguistics was made.

Key words: *linguistics, dialectology, Diaspora, dialect, linguistic boundary, dialectological card, interaction between dialects, argot, dialectical complexes, self-identity, toponyms, dialectical anthroponomy and accentology, ethnography, philology, phonetics*

На сучасному етапі українське мовознавство потребує з'ясування низки дискусійних питань. Єдина концепція вирішення цих проблем можлива лише за цілісного знання історії українського мовознавства, тобто з урахуванням результатів досліджень, здійснених як в Україні, так і в діаспорі.

Якщо з дослідженнями мовознавців, які працювали і працюють в Україні, можемо ознайомитись у бібліотеках, архівах, науково-дослідних установах, то фундаментальні роботи українських мовознавців діаспори залишаються і сьогодні недоступними для всіх зацікавлених.

Перешкоджає виданню цінних напрацювань українських мовознавців діаспори насамперед відсутність інформації про авторів, відповідно й незнання їхніх наукових здобутків, які якщо й публікувалися, то лише в закордонних виданнях, які до України майже не потрапляли.

Важливим кроком до відкриття українцям надбань наших мовознавців-діаспорян став би повний реєстр прізвищ цих науковців, а також покажчик хоча б найгрунтовніших їхніх праць із зазначенням проблематики.

Діалектологія в діаспорі – розділ в історії та розвитку українських діалектологічних досліджень, пов'язаний з діяльністю українських мовознавців, які з різних причин змушені емігрувати й працювати за кордоном [7].

Через суспільно-політичні причини мало відомо про діяльність мовознавців: на сьогодні фактичним є брак матеріалів (зокрема наукових публікацій) про цих дослідників – а матеріали, що є, видавалися за кордоном, і до України рідко потрапляли. Сфери, в яких працювали ці мовознавці: історія української мови, діалектологія тощо – іноді ставали об'єктами фальсифікації внаслідок складних суспільно-політичних умов, в яких перебувала Україна. Саме мовознавці-емігранти мали можливість займатися об'єктивними, незаангажованими дослідженнями, які враховували як територіальні, так і соціальні діалекти, що й надає їм особливої цінності. Вивчення цих наукових доробків є дуже важливим для осмислення та систематизації української діалектології та мовознавства взагалі.

Метою статті є дослідження наукового доробку мовознавців діаспори Івана Зілинського й Олекси Горбача.

До науковців у цій галузі можна віднести таких відомих дослідників: О. Горбач, І. Зілинський, С. Караванський, О. Колеса, В. Коптілов, З. Кузеля, І. Огієнко, М. Пшеп'юрська-Овчаренко, С. Рабій-Карпінська, В. Розов, Я. Рудницький, М. Семенів, Р. Смаль-Стоцький, Ю. Шевельов, В. Чапленко,

Діалектологічні студії – пріоритет дослідницької праці в 20–30 роках І. Зілинського. Професор Іван Зілинський вчився і працював у Віденському університеті. Ще працюючи у Львові, в місцевій Академічній гімназії, на підставі зібраних під час подорожей Східною Україною матеріалів, він написав «Спробу упорядкування українських говорів» [7].

В основу своєї класифікації вчений поклав звукові ознаки, описавши всю фонетичну систему української мови. На підставі рефлексів давнього *-o*, *-e* в нових закритих складах, а також на підґрунті різних стадій розвитку давніх *-i*, *-u* розподілив українську мовну територію на дві основні групи (північно-західну (архаїчну) і південно-східну) та кілька підгруп, окресливши територіальне обмеження і давши коротку характеристику.

У 1914 р. він пише ґрунтовну працю «Короткий огляд фонетичних українських говірок», яка з різних причин так і не побачила світ.

У 1926–1934 роках І. Зілинській – професор Краківського Ягеллонського університету. Тут основною була педагогічна діяльність. Йому довелося читати лекції і вести семінари майже з усіх дисциплін української мови.

Багато часу присвятив І. Зілинський науково-дослідній роботі в краківських архівах, музеях і бібліотеках, де виявив не одну цінну пам'ятку для української історії та культури. До найбільших його відкриттів відносяться українські грамоти з XIV–XV ст. Одну з них – російську грамоту короля Казимира з 1349 року він сфотографував і вислав для опублікування в Київській академії наук. Тут же він виявив рукописне «Лаврیشівське Євангеліє» з початку XIV ст. – дуже цінну пам'ятку для історії української та білоруської мов. У Ягеллонській бібліотеці Зілинський знайшов два листи Тараса Шевченка до його друга Броніслава Залеського 1854 і 1859 років, лист Миколи Гоголя до того ж адресата, написаний українською мовою, листи Пантелеймона Куліша до Юзефа Крашевського, фольклорні записи Жеготи Павле, Зоріяна Доленги-Ходаковського і багато інших рукописів, важливих для української науки. Зілинському належить і відкриття рукописної збірки пісень Кондрацького кінця XVII ст., який опублікував Михайло Возняк. Особливо цінна «Дума про козака Нетягу» з цієї збірки, яку Возняк проаналізував у Ювілейному збірнику на честь М. Грушевського [3].

1927 року вчений опублікував поважне наукове дослідження «Носові звуки в говірці села Красна Короснянського повіту. Філологічні праці» (Варшава, 1927), 1933 року – «Карту українських говорів», що стала вагомим внеском в українську діалектологію. Особливо енергійно І. Зілинський виступив проти гіпотези окремих польських дослідників, які стверджували, що основою лемківської, бойківської та навіть гуцульської говірок нібито була польська мова. У квітні 1931 року дослідник взяв участь в експедиції на Західну Лемківщину (село Явіркі), в результаті якої написав наукову розвідку «Лемківська говірка села Явірок» (1934). Чимало уваги присвятив спробам встановлення границь між окремими говірками карпатської групи, головним чином лемківської та бойківської. Його праці з цього приводу: «Питання про лемківсько-бойківську мовну границю» (1934), «Границі бойківського говору» (1938), «Мова закарпатських українців» (1939) [5].

Одним з наукових інтересів Зілинського за часів його діяльності в Краківському університеті була фонетика української мови. У 1932 р після переробки і доповнення вийшов його «Нарис фонетики української мови». Це одна з найвизначніших праць про український фонетичний фонем, їхню класифікацію та окремо розглянув кожна з них. У другій частині аналогічним способом піддав аналізу поєднання звуків. Кожне явище ілюстроване десятками конкретних прикладів з живої мови і літератури [6].

У 1931 році Іван Зілінський опублікував змістовну статтю «Українські губні приголосні в порівнянні з польськими та російськими». Він довів, що українській мові властива відмінна вимова губних приголосних, незважаючи на загальну артикуляційну базу.

Отже, заслуга І. Зілінського в історії українського мовознавства полягає в тому, що він вперше особисто досліджував мову майже всіх основних мовних областей українській території (Східна Україна, Волинь, Полісся, Лемківщина, Бойківщина, Закарпаття), подав обґрунтовану класифікацію українських говірок, уклав діалектологічну карту українських говірок, окреслив кордони між говорами карпатської групи, склав описову фонетику української мови, монографічні описи мови окремих сіл (Червона, Явірки) унормовував український правопис, виховав цілу низку вчених, серед яких син Орест. Праці І. Зілінського не втратили свого значення і в наш час.

До когорти відомих мовознавців діаспори належить Олекса Горбач. Учений досліджував фонетику, морфологію, словотвір, синтаксис, наголос, лексику, антропоніми окремих говірок в Україні, а також говірки українців, які проживали за кордоном. Оскільки в Україну радянської доби в'їзд ученому не дозволяли, тому він спостерігав за вільним мовленням колишніх мешканців України, які з різних обставин опинилися в еміграції.

Дослідникові доводилося розшукувати інформаторів, які мешкали в різних країнах Європи й Америки і були вихідцями з одного населеного пункту в Україні. Іноді автор, вивчаючи фонетику, морфологію, лексику говірки села, опирається на письмові й усні відповіді інформаторів за спеціальним питальником [8, с. 112]. Так, говірку села Остромичі він досліджує на матеріалі мовлення колишнього мешканця цього села Романа Мартинюка, 1900 року народження, який з 1945 по 1969 рік проживав у Геттінгені (Західна Німеччина) [6].

Визначаючи діалектний тип говірки, автор називає й дослідників, праці яких подавали відомості або ґрунтовно описували мовний ареал. Використовує О. Горбач не лише спеціальні праці з діалектології, але й історичну, етнографічну й довідкову літературу в українських і зарубіжних виданнях. Усе, про що пише професор О. Горбач, викликає жвавий інтерес і зацікавлення, бо його аналіз досліджуваного матеріалу і висновки несподівані, вражають оригінальністю трактування мовних фактів і вільними, незаангажованими думками. Він добре обізнаний із теорією і практикою української та зарубіжної діалектології, а це дозволяє йому не тільки вільно оперувати науковим і методичним набуток, але й зробити свій внесок у теоретичну й практичну діалектологію. Зокрема, застосувавши традиційну методіку і структурні рівні дослідження, він вводить у свої пошуки відомості з діалектної антропонімії й акцентології разом із фонетикою, морфологією і лексикою, морфологією і словотвором, синтаксисом говірки (чи говору), та, долучаючи аналіз гідронімів і топонімів, досягає цим цілісного та повного опису мовного матеріалу [4, с. 122–123].

Якщо під час опису фонетики і морфології автор дотримується вивчення мовлення означеної говірки, то антропоніми розглядає, залучаючи матеріал із суміжних населених пунктів. Так, серед прізвищ і прізвиськ села Романів подаються також відомості з населених пунктів Відники, Гаї, Германів (тепер Тарасівка), Дзвенигород, Коцирів, Лагодів, Миколаїв, Підберізці, Підгородища, Підсоснів, Підярків та інші, записані від інформаторів- мешканців цих сіл. Розширює О. Горбач і просторову координату дослідження лексики рідного села, долучаючи аналіз слововживання суміжних сіл – Гребенці, Подусільна, Ожидів. Він виявляє «різницю сусідніх говіркових комплексів» і зауважує, що «600-річне перебування цієї землі під потужним впливом польської мовної стихії залишило не затертий слід в нашій говірці; всі західні лексичні позичення (численні німецькі, почасти італійські й французькі) пройшли крізь польський фільтр, що позначився бодай у наголосі. Вплив польщини помітний особливо по підльвівських селах» [8, с. 112]. Польські запозичення в говірці переважно «церковно-релігійної ділянки» лексики, а також низки висловів з побуту та обрядово-релігійного життя євреїв, які невеликими родинами мешкали у кожному селі.

Дослідження соціальних діалектів, зокрема аргю, представляє О. Горбач у праці «Аргю на Україні». Ученого цікавило «аргю різних соціальних і професійних груп населення: українських лірників, вояків, школярів і студентів, правопорушників і злодіїв, безпритульних тощо. Докладно вивчивши історію різних типів аргю в Україні, соціальні підстави їх формування і тенденції розвитку, простеживши динаміку їхнього функціонування, О. Горбач визначає характерні риси саме українського аргю, звертає увагу також на специфічні особливості кожної соціальної чи професійної групи і їх територіальні вияви. У результаті доходить висновку: чіткої межі поміж різними типами аргю немає. Вони споріднені поміж собою, а також виявляють певну спорідненість з аналогічними типами аргю інших слов'янських мов.

Підсумовуючи зроблене О. Горбачем в галузі діалектології, вважаємо, що:

1) фактичний матеріал статей з діалектології не лише став здобутком українського мовознавства, але й певною мірою доповнює дані Атласу української мови і слугуватиме для укладання карт Лексичного атласу української мови;

2) розширює базу даних для висвітлення глибинних процесів у контактних зонах міждіалектної та міжмовної взаємодії і, зокрема, мовних рис інтерферентного походження;

3) розкриває значення ономастикону для досліджень з діалектології.

Сьогодні в Україні науковці активно відкривають для себе українознавчу спадщину вчених діаспори. Тепер це стало можливим, оскільки відійшли в минуле заборони згадувати імена і праці відомих усьому науковому славістичному світу українських вчених діаспори –

мовознавців Ю. Шевельова, В. Чапленка, Я. Рудніцького, І. Зілінського, С. Рабій, М. Пшеп'юрської. Ці вчені добре розуміли складну ситуацію в Україні щодо збереження мовної та культурної самоідентичності українського, проте вони не втрачали віри, що всі проблеми пройдуть і впевнено дивилися в світле майбутнє своєї країни, відстоювали європейську орієнтацію в її подальшому розвитку.

У своїх наукових працях українські вчені в діаспорі розкривали повну, правдиву картину зародження, формування сфер функціонування, долю рідної мови, що дало поштовх до розкриття характеру і долі українського народу, а популярними статтями та навчальними посібниками, підручниками сприяли вивченню рідної мови. Вони добре розуміли, що в еміграції українська мова відірвана від національного ґрунту і підпадає під чужі впливи і засмічується, тому всі свої сили віддавали боротьбі за чистоту української мови.

Література

1. Атлас української мови : в 3-х т. / [гол. ред. колегії І. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 1. Полісся, середня Наддніпрянина і суміжні землі. – 498 с.
2. Атлас української мови : в 3-х т. / [гол. ред. колегії І. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – 520 с.
3. Говори української мови / [укл. Т. Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
4. Горбач А.-Г. З історії передруків Олекси Горбача / А.-Г. Горбач // Пам'ятки України. Історія та культура. Науковий часопис. – 2001. – С. 122–123.
5. Дослідження з української діалектології : зб. наук. праць. Мовознавство. – К. : Наукова думка, 1991. – 260 с.
6. Кривошеєва О. Питання культури української мови у виданнях української діаспори США і Канади / О. Кривошеєва // Збірник харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1995. – Т. 4. – С. 169–172.
7. Словник лінгвістичних термінів / [укл. Є. Кроткевич]. – К. : Академія Наук УРСР, 1957. – 235 с.
8. Шевченко Т. Горбач Олекса / Т. Шевченко // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 110–116.

References

1. Atlas ukrainsoi movy : v 3-kh t. / [hol. red. kolehii I. Matviias]. – K. : Naukova dumka, 1984. – T. 1. Polissia, serednia Naddniproianshchyna i sumizhni zemli. – 498 s.
2. Atlas ukrainsoi movy : v 3-kh t. / [hol. red. kolehii I. Matviias]. – K. : Naukova dumka, 1988. – T. 2. Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli. – 520 s.

3. Hovory ukrainskoi movy / [ukl. T. Nazarova]. – K. : Naukova dumka, 1977. – 590 s.
4. Horbach A.-H. Z istorii peredrukiv Oleksy Horbacha / A.-H. Horbach // Pamiatky Ukrainy. Istoriiia ta kultura. Naukovyi chasopys. – 2001. – S. 122–123.
5. Doslidzhennia z ukrainskoi dialektolohii : zb. nauk. prats. Movoznavstvo. – K. : Naukova dumka, 1991. – 260 s.
6. Kryvosheieva O. Pytannia kultury ukrainskoi movy u vydanniakh ukrainskoi diaspory SShA i Kanady / O. Kryvosheieva // Zbirnyk kharkivskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva. – Kharkiv, 1995. – T. 4. – S. 169–172.
7. Slovnyk linhvistychnykh terminiv / [ukl. Ye. Krotkevych]. – K. : Akademiia Nauk URSR, 1957. – 235 s.
8. Shevchenko T. Horbach Oleksa / T. Shevchenko // Visnyk Zaporizkoho osередku vyvchennia ukrainskoi diaspory. – Zaporizhzhia, 2003. – Vyp. 1. – S. 110–116.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом педагогічних наук, доцентом кафедри
української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Кулик Оленою Дмитрівною*

Стаття надійшла до редакції 15 травня 2016 року